

Ante Sapunar

PRVA DALMATINSKA TVORNICA CEMENTA (GILARDI—
—BETTIZA) I NJENI DEKORATIVNI PROIZVODI U ARHI-
TEKTURI SPLITA

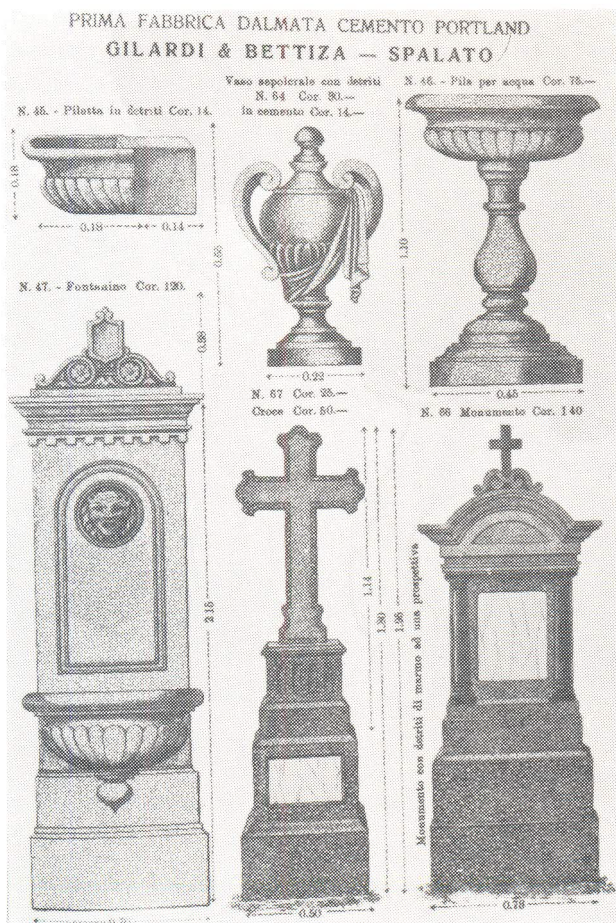

Skulpture djevojaka koje predstavljaju godišnja doba jesen i zimu, nalazile su se na današnjem Šetalištu A. Dundića na Marjanu

U Splitu, kao i u širem jadranskom pojasu, kamen je od pamtivijeka bio glavni građevinski materijal. Kamen je na ovom prostoru stoljećima bio čovjekov nezamjenjiv pratilac. Njegovo prisustvo bilo je vidljivo posvuda, bilo da se radi o kući, crkvi, mostu, zidu ili grobu.

Međutim, posljednjih decenija XIX stoljeća počinje se u splitsko graditeljstvo uvlačiti novi vezivni materijal cement, koji će kasnije nadvladati kamen i zbog jeftinoće i praktičnog korištenja postati dominirajući građevinski materijal. Takvoj ubrzanoj preorijentaciji sigurno je pridonio i razvoj cementne industrije, čiji pionirski koraci kod nas počinju upravo u Splitu.

Malo je podataka sačuvano o počecima ove tvornice cementa u Dalmaciji pa su postojale i razne legende o rađanju ovog prvog splitskog industrijskog objekta. Ipak je sigurno da njen početak datira oko 1865. godine, kad je stranac Höffling uvidio da se od dalmatinskog lapora, poznatijeg pod domaćim nazivom tupina, može proizvoditi odličan cement. Upravo ovaj stranac, po narodnosti Prus, podignut će 1865. na zapadnom

Dio proizvoda tvornice Bettizza prema katalogu iz 1909.

dijelu splitske luke podno Marjana prvu malu peć za pečenje lapora i time postati pionir dalmatinske cementne industrije. Njeni počeci bili su veoma skromni i prvo postrojenje jedva je zasluživalo naziv tvornice, što najbolje potvrđuje činjenica da se pečena tupina (klinker) mlijela u običnom žrvnju.

Neki suvremenici nisu ni shvatili važnost njegovog rada a neki su opet cement smatrali samo jednom varijantom lapora, pa se kod nas u to vrijeme i tražio u vrlo malim količinama. Höffling se zato morao boriti za osvajanje tržišta, što nam najbolje potvrđuju reklame i oglasi u ondašnjim lokalnim listovima.

Činjenica je da on 1870. napušta Split, a svoju tvornicu prodaje splitskim privrednicima Gilardiju i Bettizi, čiji će naziv dugo godina nositi prva dalmatinska tvornica cementa. Novi vlasnici nabavkom novih mlinova kompletiraju postrojenja i izgradnjom novih peći usavršavaju tehnološki proces. U prvo vrijeme tvornica je proizvodila samo tzv. »roman-cement«, a 1880. otpočinje i proizvodnju portland-cementa. Nova modernizacija izvršena je 1890. godine izgradnjom prve peći sistema »Dietzsch«, a ekonomski uspjesi vezani s dobrim kvalitetom cementa proširuju proizvodnju koja u konačnoj fazi ima dvanaest peći tipa »Dietzsch«, tj. za svaku grupu od četiri peći po jedan dimnjak. Izgled tvornice i dim iz njena tri dimnjaka godinama je davao karakterističan izgled zapadnom dijelu splitske luke. Ona postaje čest motiv na starim splitskim razglednicama, a slikar E. Vidović također ju je naslikao na nekoliko svojih slika. Prva dalmatinska tvornica cementa Gilardi—Bettiza prestala je radom 1933, a njeni dimnjaci što su se decenijima isticali u gabaritu zapadne obale, srušeni su u srpnju 1941. Njezini preostali tupinolomi, tzv. »kave«, nastale eksploatacijom tupine kroz više od pola stoljeća, na jugoistočnim obroncima Marjana, kasnije počinju se zatrpavati.

Nakon preuzimanja tvornice novi vlasnici izgrađuju uz tvornicu i novi pogon za izradu cementnih proizvoda, pretežno dekorativnog značaja, zatim sanitarnih i drugih građevinskih elemenata potrebnih u graditeljstvu. Budući da su se u njoj izrađivale i razne figure za uljepšavanje zgrada, dvorišta i vrtova, stari su je Splicići nazivali »Škultura«.

Asortiman betonskih proizvoda tvornice Bettiza bio je velik, što najbolje pokazuje katalog njenih proizvoda iz 1909, kojemu bi mogli pozavidjeti i današnji tvornički dizajneri. Premda je grafička oprema njegovih korica, naslovne strane, u onovremenskom stilu, nijedan od reproduciranih uzoraka nema secesijskih stilskih oznaka. Radi se dakle o predsecesijskim modelima do 1900. ili o novom izdanju starijeg kataloga, tim više što među sačuvanim ukrasnim skulpturama nema secesijskih elemenata.

Svi su proizvodi podijeljeni u četiri odjela, prikazani u boji, označeni dimenzijama i cjenikom.

U prvom odjelu nalazimo ukupno 55 vrsta različito deseniranih podnih pločica i rubnjaka, dok drugi odjel pokazuje četiri tipa karakterističnih dimnjaka, zatim kupače kade, zahodske školjke, pultove, sudopere, slivnike, stepenice i šuplje cijevi raznih dimenzija. Treći dio donosi nadgrobne spomenike, križeve, grobne vaze, krstionice i škropionice.

Četvrti odjel je najraznovrsniji i isključivo namijenjen proizvodima u dekorativne svrhe. Tu nalazimo osam tipova vaza za cvijeće, četiri tipa ukrasnih nadvratnika za vrata i prozore, karijatide muškaraca i žene s kapitelom i bez njega, konzole, jedanaest tipova ogradnih stupića za terase i dvorišta, figure dječaka koje predstavljaju četiri godišnje doba, pa lov, prvu ljubav, psiho, dječaka s košaricom ili školjkom na glavi, zatim slijede figure djevojaka koje predstavljaju četiri godišnja doba, dva tipa Venerina lika, plesačicu, bakanticu, Venerino poprsje, glave bika i konja, postamente za spomenike, vrtne fontane i stolove, zidne medaljone s likom Tiziana i Rafaela i anđela te na kraju poprsje Franje Josipa.

Ako ostavimo po strani unutarnje građevinske elemente koji su imali vrlo široku primjenu, mora se priznati da su se i betonske ukrasne aplikacije također uvelike upotrebljavale u splitskoj arhitekturi.

To pomodarstvo betonskih ukrasa ipak nije uzelo većeg maha, premda je na njihovu primjenu u splitskoj arhitekturi utjecala i secesija, posljeditelj »stilski« izraz arhitekture novijeg doba, koju ponajčešće, negdje skromnije, a negdje izrazitije, ispoljavaju splitski arhitekti koji su studirali u Beču i Pragu. Primjena cementnih dekoracija bilo na fasadama kuća, u dvorištima i vrtovima također je nastala iz želje ondašnjih vlasnika da pokažu svoj umjetnički ukus, kuće što više ukrase, da ne budu obične, da se razlikuju od drugih i, što je najsigurnije, da skromnijim sredstvima nadomjestite ono što bi u kamenu bilo mnogo skuplje.

Betičine betonske ukrase koristili su i vlasnici koji su pretendirali na to da njihove zgrade građene po ondašnjoj periferiji budu istovremeno stambene kuće, vile ili letnjakovci.

Logično je da sva ta ostvarenja u arhitekturi u većini slučajeva ne predstavljaju nikakva vrijedna arhitektonska ostvarenja, već po samoj činjenici, što cement ne ostavlja baš »uzorit« dojam koji bi trebalo svakako respektirati. Osim toga svi su ti betonski ukrasi kratka vijeka jer se s vremenom odvajaju i pucaju željezna ojačanja pa to i uzrokuje brzo propadanje.

Dalje treba naglasiti da su se sve te betonske aplikacije pretežno ispoljile na zgradama ondašnje periferije, dok su unutar stare jezgre malo prisutne.

Interesantno je, međutim, da ih na jednom mjestu nalazimo i unutar Dioklecijanove palače. Tako ispred građevina podignutih iznad antičkog zida nalazimo u velikoj dužini južnog pročelja dva tipa betonskih stupića betičine izrade. Upravo od svih betičinih proizvoda za otvoreni prostor najčešći su bili betonski stupići za balkonske i dvorišne ograde, i to onog najjednostavnijeg vretenastog tipa, dok ostalih tipova imamo na raznim mjestima u znatno manjoj mjeri.

Treba napomenuti da su se svi betonski ukrasi, navedeni u katalogu, i izrađivali i primjenjivali, premda ih je velik broj uništen iz već poznatog razloga. Šezdesetih godina, prilikom rušenja posljednjih ostataka tvorničke zgrade, nekoliko zabačenih ukrasnih i figurativnih skulptura (portreti Dantea, Petrarke, Bajamontija, bista Franje Josipa) preneseni su u Muzej grada Splita. Nije na odmet ovom prigodom zabilježiti i neke druge skulpture, neke što su nestale, a neke koje su još sačuvane, premda u većini slučajeva oštećene.

Kipovi lavova na ulazu zgrade u Ulici sinjskih žrtava 19

Tako su na Marjanu davno razbijene skulpture djevojaka koje su predstavljale godišnja doba jesen i zimu a nalazile su se na današnjem Šetalištu A. Dundića. Dosta nadgrobnih spomenika i križeva sa sustjepanskog groblja također je uništeno a tek neznatan dio prebačen na groblje Lovrinac.

Betonskih figura lavova bilo je na nekoliko mjesta. Tako je omanja zgrada u Kamenitoj 78 imala pred ulazom dva lava, koji su poslije rata razlupani. Međutim, danas ih još nalazimo pred ulazom u zgradu Sinjskih žrtava 19 (koja je sagrađena 1871), gdje pored njih postoje još i balkonski i dvorišni stupići, a nad prozorima prvog kata ugrađene betonske glave. Vila »Ljerka« u Ivanića 19 ima također pred ulazom dva lava, ostatke dviju razlupanih skulptura, dvorišne stupiće i na fasadi glavu žene. U Razmilovićevoj ulici 67 nad stepeništem je skulptura dječaka koji u katalogu predstavlja jesen, dok u dvorištu kuće u Nazorovu prilazu 10 ima skulptura dječaka koji u naručju drži psa, koji je u katalogu označen kao »Prva ljubav«. Pred ulazom u zgradu Žrtava fašizma 41 je lik žene koja u ruci drži masku, dok u vili »Zagorka« iz 1901. u Drvarskoj 13 pored balkonskih i prozorskih stupića, glave žene nad prozorima ima u balkonskoj niši i skulptura pastira.

Betičinih stupića nalazimo na terasama zgrada s oznakama Plinarska 15, Kninska 2, Sinjskih žrtava 7, Trg narodnog ustanka 1, Nazorov prilaz 5, Radovanova 6 i Đački prolaz 5, dok ih na krovnim terasama nalazimo na zgradama Kruševića gumno 1, Končarova 7, na Poljani 27. marta 21. Bez betičinih stupića nije mogla proći ni bivša Biskupska palača, sagrađena 1903. u neorenesansnom stilu, koje nalazimo nad vijencem južne fasade. Na nekim zgradama nalazimo na krovnoj terasi stupiće i vaze. Tako su na zgradi Titova obala 12 na krovnoj terasi i dvije vaze; zgrada u Omladinskoj ulici 8 ima stupiće na krovu i četiri vaze. Dvorišnih stupića ima još u zgradama Prvoboraca 65, Ivanića 23, a danas su većim dijelom razlupani.

Najudaljenije zgrade s karakterističnim stupićima nalazimo na ondašnjoj dalekoj periferiji, i to na terasi samostanskog kompleksa Gospe od Poišana i na brijegu između Zente i Trstenika, na zgradi u Spinčićevoj 29, gdje ih ima na dvorišnoj, balkonskoj i krovnoj terasi.

Balkonskih konzola ima na zgradama Kamenita 62, Titova obala 12, Lenjingradska 30 i Šenoina 13, gdje su stupići i figure dječaka u dvorištu nestali. Interesantno je da su na Radićevom trgu 3 na balkonima kameni stupići identičnog tipa betičine izrade, vjerojatno zato što se zgrada sagradila uz kamenu neoromaničku crkvu Gospe od Dobrića (sagrađenu 1867), pa je i stambena zgrada do nje građena u kamenu i istom stilu.

Karakterističnih dimnjaka betičine izrade sigurno je bilo više, međutim danas ih ima najmanje. Susrećemo ih na krovovima zgrada Končarove 7 (1 čitav, 4 razlupana), Matošičeve 21 (2 dimnjaka), Titovoj obali 12 (2), Kod mosta 2 (1 od 4), zgrade u Zagrebačkoj ulici na ostatku bravnika »Contarini«, nekoliko razlupanih i nekoliko različitih na zgradi bivšeg hotela »Bačvice«.

Cvjetnih vaza ima nad dvorišnim ulazom pred zgradama Ivančića 7, Ivančića 98 (1 od 2), Nazorov prilaz 10 (2), Ivančića 114 (1 od 2), Ivanića 21 (2).

U dvorištu zgrade Trogirskih žrtava 6 jedini je tip česme što ga je izrađivala tvornica »Bettiza«. U drugom dijelu dvorišta, koji se nalazi na ugaonom bedemu (Civran) između Lavčevićeve i Marmontove ulice nalazimo također ogradu stupića s nekoliko vaza, dok na suprotnoj strani Marmontove ulice ima stupića na krovu.

Uopće betičine ukrase nalazimo, gdje više gdje manje, na zgradama građenim u posljednjem deceniju prošlog i u prvim decenijama ovog stoljeća. Tako su na zgradama u Matošičevoj 5 lavlje glave pod prozorima, girlande i anđeli nad prozorima te dva balčaka na krovu; u Joničevoj 17 su nad prozorima glave s drugim ukrasima, u Slavićevoj 7 lavlje glave pod prozorima i listovi na prozorima. Zgrada na Dobriću 16 ima sitnu profilaciju nad prozorima, a ona u Nazorovom prilazu 8 lavlje glave nad prozorima prvog kata. Na zgradi u Šenoinoj 2 su na mansardi ugrađena dva betonska prozora, dok na zgradi Zadružnog saveza u Omladinskoj ulici 4 nalazimo na balkonske konzole, ukrase nad prozorima i glave žena nad ulazima. Neoromanička zgrada iz 1896. u Hrvojevoj 8, rađena po projektu prof. Bezića (danas Ekonomski fakultet), ima na sedam prozora po pet stupića na prozorskim parapetima.

Ograda terase zgrade u Kninskoj ulici. Proizvod tvornice Bettizza

Palača Stock, kasnije Dujmović, u Zagrebačkoj 5, građena 1903. po uzoru na renesansnu palaču Vendramin u Veneciji, ima stupiće na prozorskim parapetima i druge ukrasne dijelove bolje izrade nad prozorima.

Na secesijskoj zgradi u Plinarskoj 87 nalazimo i betonske ukrase, glave ispod prozora i ukrase nad prozorima te girlande na uglovima.

Najviše obiluje najraznovrsnijim betonskim ukrasima zgrada na Preradovićevom šetalištu, nekad zvana vila Rosina, restoran »Guina«, hotel »Matić« i hotel »Bačvice«. Ova zgrada s pročeljem od glaziranih opeka građena je 1901, u vrijeme kada se ovaj lijepi predjel počinje iskorištavati za izgradnju ugostiteljskih objekata. Upravo bi ovu zgradu, s prekrasnim dvorištem i stepeništem ograđenim stupićima i vazama, zatim sa zidnim medaljonima na fasadi, karakterističnim dimnjacima i drugim ukrasima, trebalo svakako sačuvati.

Začuđuje zašto se ova zgrada s prekrasnim dvorišnim prostorom, na tako idealnom mjestu, ponovo ne privede turističkoj namjeni.

Njezinom revitalizacijom obnovili bi se svi postojeći betonski ukrasi, uz eventualno unošenje u prostor još neke figurativne skulpture betičine proizvodnje. Na taj bi se način sačuvao spomen na prvu dalmatinsku tvornicu cementa u Splitu, njenih ukrasnih proizvoda i na njihovu primjenu u jednom kratkotrajnom periodu u splitskoj arhitekturi.